

PILIE TINIO NEPAKLUSNUMO IR LIBERALIOS DEMOKRATI JOS SUDERINAMUMO PROBLEMA ŠIUOLAIKINĖJE TEISĖS FILOSOFIJOJE

Jūratė Černevičiūtė

Vilniaus universiteto Kauno humanitarinio fakulteto
Filosofijos ir politologijos katedra
Kaunas, Muitinės g. 8, LT-3000 Kaunas
Tel (370-7) 202 627;
El.paštas: jurate.cerneviciute@aula.vukhf.lt

Straipsnyje aptariami svarbiausi pilietinio nepaklusnumo problemos demokratinėje valstybėje analizės šiuolaikinėje teisės filosofijoje rezultatai. Apžvelgiama pilietinio nepaklusnumo formų raida ir jų šiuolaikinė įvairovė. Analizuojama pilietinio nepaklusnumo sąvoka, jo skirtumai nuo atsisakymo ir vengimo dėl sąžinės motyvų, pagrindiniai požiūriai, susiję su įstatymo ir moralinio įsitikinimo konfliktu. Ypatingas dėmesys skiriamas klausimui, ar pareiga paklusti įstatymui gali būti laikoma moraline pareiga ir kaip pilietinio nepaklusnumo vertinimas priklauso nuo tos pareigos pagrindimo būdo. Kaip nuodugniausia ir labiausiai priimtina problemos analizė įvertinama Johno Rawlso pilietinio nepaklusnumo teorija.

Prasminiai žodžiai: teisės filosofija, pilietinis nepaklusnumas, sąžinės ir įstatymo konfliktas, moralinė pareiga paklusti įstatymui, Johno Rawlso pilietinio nepaklusnumo teorija.

Įvadas

Dauguma Lietuvos piliečių dar neužmiršo, koks didelis skirtumas Sovietų Sąjungoje buvo tarp valstybės keliamų reikalavimų paklusti tarybiniais įstatymams ir piliečių kasdienės praktikos bandant tuos įstatymus apeiti. Turima omenyje ne ideologinis ir moralinis disidentų pasipriešinimas komunistinei ideologijai, bet kasdienė gyvenimo praktika, kai darbas tam tikrose struktūrose buvo suprantamas kaip „liaudies turto“ dalies pavertimas asmeniniu (paprastai sakant, valstybinio turto vogimas), o važiavimui visuomeniniu transportu be bilieto pritardavo dauguma tokio įvykio

liudininkų. Valstybės galia buvo suvokiama kaip prievartinė, netgi amorali, todėl jos įstatymų laužymas buvo smerkiamas tik oficialiu, ideologiniu ir instituciniu lygmeniu, tyliai pri-tariant „plačiosioms liaudies masėms“. Ar pasikeitė visuomenės požiūris į paklusnumą įstatymams šiandienėje demokratinėje Lietuvos valstybėje, deklaruojančioje ištikimybę ir simpatijas vakarietiškomis liberalioms vertybėms? Kaip vertinti nepriklausomoje Lietuvoje kartkartėmis pasitaikančius demonstratyvius įstatymų pažeidimus (pvz., pirmosios bangos verslininko A. Stašaičio atsisakymą mokėti mokesčius valstybei ar buvusio Vilniaus universi-

teto rektoriaus nepaklusnumo policijos pareigūnams atvejį) pilietinio nepaklusnumo teorijos, plėtojamoms šiuolaikinių teisės filosofų darbuose, požiūriu? Apskritai, ar pilietiniam nepaklusnumui gali atsirasti vietos liberalioje demokratinėje visuomenėje, kurios pagrindas yra savanoriškas ir sąmoningas visų jos piliečių bendradarbiavimas? Į šiuos klausimus ir bus mėginama ieškoti atsakymų. Pirma straipsnio skyriuje pateikiama glausta pilietinio nepaklusnumo svarbiausių epizodų liberaliosios demokratijos bastione – JAV – apžvalga ir parodoma, kaip pilietinio nepaklusnumo teorinė problematika išauga iš jo praktikos. Šia apžvalga atskleidžiamas problemos mastas ir didėjanti pilietinio nepaklusnumo formų įvairovė. Antrame skyriuje aptariamos problemos, su kuriomis teisės filosofija susiduria bandydama apibrėžti pilietinio nepaklusnumo sąvoką, taip pat supažindinama su pagrindinėmis teorinėmis alternatyvomis, kurios iškyla mėginant atsakyti į klausimą, ar pilietinis nepaklusnumas gali būti pateisinamas. Trečiame skyriuje nagrinėjama problema, ar egzistuoja moralinė pareiga paklusti įstatymui ir jeigu taip, tai kaip ji gali būti pagrįsta. Ketvirtas skyrius skiriamas apžvelgti bene įtakingiausio šiuolaikinio politikos ir teisės filosofijos atstovo – Johno Rawlso – pažiūras aptariamam klausimui. Būtent Rawlsas nuosekliausiai gvildena klausimą, formuluojamą šio straipsnio antraštėje – ar (ir kokiomis aplinkybėmis) pilietinis nepaklusnumas yra pateisinamas teisingoje liberalioje demokratinėje santvarkoje?

1. Pilietinio nepaklusnumo istorinės fenomenologijos bruožai

Pilietinio nepaklusnumo demokratinėje visuomenėje problemai šiuolaikinėje teisės filosofijoje skiriama itin daug dėmesio, nes ji aktua-

li ne vien Lietuvoje. Valstybių, turinčių senas demokratines tradicijas, visuomeniniame gyvenime daug vietos užima protesto akcijos. Tokia protesto akcijų gausa neprieštarauja demokratijos prigimčiai: demokratija neturi visiems laikams baigtų sprendimų, todėl ji skatina begalines diskusijas (Kreyche 1994: 98). Tačiau, daugėjant protesto veiksmų, iškyla klausimas, kas svarbiau demokratinėi valstybei: tvarka ir pareiga paklusti valstybės įstatymams ar moralinių įsitikinimų motyvuotas teisėto autoriteto nepaisymas viešose protesto akcijose?

Diskusija pilietinio nepaklusnumo ir liberalios demokratijos suderinamumo klausimu pagyvėdavo kiekvieną kartą, kai tik įvykdavo plataus masto pilietinio nepaklusnumo akcijos, patraukdavusios žiniasklaidos dėmesį. Naujausioji pilietinio nepaklusnumo istorija liberaliosios demokratijos bastione – JAV – prasidėjo prieš juodaodžių rasinę diskriminaciją nukreiptais pilietinių teisių aktyvistų žygiais šeštajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje ir savo apogėjų pasiekė karo Vietname laikais (ypač 1968 m.), kai į Vašingtoną suplaukdavo dešimtys tūkstančių žmonių, kad išreikštų protestą dėl „žudynių Vietname“. Tūkstančiai jų būdavo suimami. Tai buvo didžiausi areštai JAV istorijoje (Zinn 1995).

1970–1980 metais JAV vyko antibranduolinis judėjimas, baigęs masiniais suėmimais prie branduolinių jėgainių Njū Hempšire ir Nevadoje, Las Vege, 1980 metais – grupės *Earth First*, atstovavusios radikaliam ekologinio sąjūdžio sparnui, masiniai protestai prieš senųjų miškų niokojimą. 1980–1990 metais šoko taktika buvo naudojama televizijoje, kad būtų atkreiptas dėmesys į AIDS problemą, o abortų priešrinkai blokavo juos darančias klinikas. Didelio masto pilietinio nepaklusnumo veiksmai vyko 1990 metais karo Persų įlanko-

je metu. Kai buvo bombarduojamas Bagdadas, tūkstančiai žmonių San Francisko gatvėse reiškė protestą, užimdami ir blokuodami tiltą Bay Bridge (Wray 1999: 107). Pilietinio nepaklusnumo akcijų JAV dalyviai tradiciškai prisimena Henry David Thoreau garsųjį esė *Apie pilietinį nepaklusnumą*, pasirodžiusį 1848 metais (kartu su *Komunistų partijos manifestu* Europoje). Dėl šio autoriaus, kuris buvo ir pilietinio nepaklusnumo teoretikas, ir praktikas, įtakos pilietinis nepaklusnumas JAV iki šiol siejamas su kova už lygiąsias teises (Wray 1999: 107). Thoreau atsisakė mokėti mokesčius valstybei, nes buvo įsitikinęs, kad ji kariauja neteisingą karą Meksikoje. Už tai buvo įkalintas, kalėjime ir parašė savo garsųjį esė. Anot Thoreau, „pati vyriausybė, būdama tik būdas, kurį žmonės pasirenko savo valiai vykdyti, visai taip pat gali imti piktnaudžiauti ir iškrypti anksčiau, nei žmonės pajęgs per ją veikti. (...) Ar negalėtų būti vyriausybių, kuriose ne dauguma faktiškai spęstų, kas teisinga, o kas ne, bet sąžinė? (...) Ar gali pilietis nors akimirkai (...) atsižadėti sąžinės dėl įstatymo leidėjo? (...) Manau, kad mes pirmiausia turėtume būti žmonėmis, o tik po to valdiniais. Nepageidautina puoselėti pagarbos įstatymui daugiau nei teisybei (*right*). Vienintelis įsipareigojimas, kurį aš turiu teisę priimti – visą laiką daryti tai, ką aš laikau teisinga. (...) Įstatymas niekuomet nedarė žmonių nors mažumėle teisingesnių.“ (Thoreau 1995: 298–291). Thoreau kartu su Mahatma Gandhi ar Martinu Lutheriu Kingu tapo šių dienų herojais, geriausiai reprezentuojančiais nonkonformistinį asmens sąžiningumą.

Pastaruoju metu vis dažniau pasigirsta nuomonė, kad tradicinės nepaklusnumo formos, pavyzdžiui, viešos protesto akcijos gatvėse, darosi vis mažiau efektyvios. Nors šiuolaikiniai antiglobalistai ir sukelia plataus atgarsio su-

laukiančias riaušes viešose vietose, tarp pilietinio nepaklusnumo akcijų iniciatorių vis populiarsnė darosi idėja, kad kur kas veiksmingesnė pasipriešinimo forma gali būti elektroninis pilietinis nepaklusnumas. Elektroninio pilietinio nepaklusnumo teorija remiasi Gilleso Deleuze'o ir Felixo Guattari idėja, kad šiuolaikinis kapitalizmas tampa vis labiau klajokliškas (nomadiškas). Jis darosi mobilus, nepastovus, fragmentiškas ir elektroninis, todėl, norint jam pasipriešinti, reikia „nukreipti ugnį“ į šias jo savybes (Deleuze et al. 1987). Šiuolaikinis kapitalas labiausiai susikongrėvęs kibernetinėje erdvėje, todėl į šią erdvę ir reikia taikytis (Wray 1999).

Šiuo metu praktikuojamų pilietinio nepaklusnumo formų vertinimo diapazonas labai platus: nuo bet kokio nepaklusnumo įstatymui smerkimo, skelbiant jį anarchistiniu, destruktiviu veiksmu, iki jo pateisinimo kaip priimtino demokratinės visuomenės konstitucinių pagrindų tobulinimo metodo. Teorinis šio klausimo nagrinėjimas glaudžiai susijęs su viena iš seniausių ir svarbiausių socialinės filosofijos problemų: kokios yra individo teisės visuomenėje? Diskusija šiuo klausimu vyksta analizuojant pilietinį nepaklusnumą, o ypač jo vietą šiuolaikinėje demokratinėje visuomenėje.

Išsamiausia pilietinio nepaklusnumo, kaip moralinio protesto, teorinė analizė pateikiama Johno Rawlso teisės filosofijoje. Pilietinio nepaklusnumo problemą Rawlsas susieja su asmens sąžinės ir įstatymo konflikto visuomenėje tema. Jo požiūriu, pareiga paklusti įstatymui reiškia reikalavimą pripažinti įstatymą pagrįstu – teisėtu autoritetu. Pilietinis nepaklusnumas (pareigos paklusti kvestionavimas arba suspendavimas) reiškia konfliktą tarp individo ir įstatymo, nes pastarasis pripažįstamas kaip moraliai klaidingas. Teoriškai analizuojant šią problemą, pirmiausia būtina rasti pa-

tenkinamą pilietinio nepaklusnumo apibrėžimą. Toks apibrėžimas turi atskirti pilietinį nepaklusnumą, kaip tam tikrą veiksmą, nuo kitų įstatymo laužymo atvejų.

2. Pilietinio nepaklusnumo apibrėžimo problema šiuolaikinėje teisės filosofijoje

Šiuolaikinėse teisės teorijose net didžiausi besąlygiškos pareigos paklusti įstatymui priešinkai pripažįsta, kad veiksmingoje teisinėje sistemoje žmonės laikosi bendros nuostatos paklusti įstatymui, nes įstatymas išreiškia egzistuojančias pareigas kitiems visuomenės nariams. Todėl jiems rūpi atskirti ir apibrėžti tas nepaklusnumo įstatymui formas, kurios daro konstruktyvų poveikį visuomenei. Autoriai, smerkiantys pilietinį nepaklusnumą, bet kokias jo apraiškas kvalifikuoja kaip anarchistinių įstatymų laužymą, kuris kelia visuomenėje teisinį chaosą (Jaworski 1988: 83–93; Black 1988: 115–124). Ne tokie kategoriški nepaklusnumo įstatymui klausimu autoriai teigia, kad teisinė sistema turi būti lanksti, o ne buka pažodinė. Dauguma šiuolaikinių teisės sistemų visiškai pateisina ir gina įstatymo pažeidimą dėl „būtinybės“ ar „neišvengiamumo“ (*necessity*), kuris visai nėra „nepaklusnumas“ (pvz., greičio viršijimas vežant širdies priepuolio ištiktą žmogų) (Feinberg 1975: 129). Tokie pažeidimai pateisinami dviem argumentais: pirma, blogi padariniai dėl taisyklių laužymo yra gerokai mažesni nei tie, kuriuos sukeltų taisyklių laikymasis, ir antra, nedera bausti už elgesį, kurį lemia objektyvios aplinkybės. Tačiau tokie nukrypimai nuo taisyklių yra priverstinis mažesnio blogio pasirinkimas ir negali būti priskiriami pilietiniam nepaklusnumui (Feinberg 1975). Pačių įvairiausių veiksmų, vadinamų „pilietiniu nepaklusnumu“, bendras bruožas

yra žmogiškojo autoriteto¹ atviras nepaisymas tam tikro aukštesnio tikslo (arba tokiu laikomo) vardan (Daube 1972: 1). Šiuolaikinės diskusijos apie pilietinį nepaklusnumą požiūriu toks apibrėžimas būtų pernelyg platus. Dabarties teoretikai šią sąvoką apriboja nepaklusnumo *politiniam* autoritetui veiksmais, kurie pažeidžia valstybės įstatymus ir todėl užtraukia bausmę. Tokia siauresnė pilietinio nepaklusnumo samprata Vakarų šalyse susiformavo XIX amžiuje ir išliko iki šiol. Galima išskirti pilietiniu nepaklusnumu vadinamų veiksmų bruožus, dėl kurių daugmaž sutariama. Pilietinio nepaklusnumo veiksmas nesiekia suardyti visos santvarkos, neatmeta pripažintų teisėtumo principų. Pilietinis nepaklusnumas gali būti nukreiptas prieš konstitucijos pagrindus, demokratiškai išrinkto parlamento priimtus ir galiojančius įstatymus. Tačiau jo tikslas yra ne paties autoriteto griovimas, bet pasipriešinimas piktnaudžiavimui autoritetu (teisėta valdžia).

Į pilietinio nepaklusnumo veiksmus yra išoriškai panašūs, bet savo esme skiriasi pirmausia taisyklių pažeidimas, kurio subjektas yra valstybės pareigūnai (pvz., taip pasielgia policininkas, kuris nesuima įstatymo pažeidėjo), taip pat tyčinis tarnybos pareigų nevykdymas (Feinberg 1975: 129). Nuo pilietinio nepaklusnumo tikslia to žodžio prasme reikia skirti „atsisakymą dėl sąžinės sumetimų“ (*conscientious refusal*)². Tai nesutikimas su tam tikru teisiniu įsaku ar administracine tvarka. Kaip pavyzdį galima pateikti ankstyvųjų krikščionių atsisakymą dalyvauti visiems Romos pavaldiniams privalomose religinėse apeigose,

¹ Autoriai, nagrinėjantys pilietinio nepaklusnumo problemą, vartoja anglišką terminą *authority*, kurį būtų galima versti ir „teisėta (legitimiška) valdžia“.

² Iš čia kyla rusų tarybinių disidentų žargone vartotas žodis „ref’juznik“.

kuriuose būdavo pagerbiamas imperatoriaus atvaizdas, arba Jehovos liudytojų atsisakymą pagerbti valstybės vėliavą. Atsisakymas dėl sąžinės motyvų yra atviras, nuo valdžios neslepiamas ir jai žinomas veiksmas. Tačiau taip motyvuotas veiksmas gali būti ir slaptas (pvz., vengimas mokėti mokesčius totalitariniam režimui išlaikyti). Toks veiksmas vadinamas „vengimu dėl sąžinės motyvų“ (*conscientious evasion*). Ir sąžinės motyvuoto atsisakymo, ir vengimo subjektai neapelioja į daugumos piliečių teisingumo jausmą. Jie tiesiog atsisako paklusti įstatymui dėl asmeninių priešasčių ir nesiekia supratimo su kitais visuomenės nariais. Atmetimas dėl sąžinės motyvų nebūtinai yra pagrįstas politiniais principais (Rawls 1977: 93–94).

Taigi pilietinis nepaklusnumas nėra bet koks tyčinis įstatymų laužymas: tai yra įstatymų laužymas dėl tam tikrų motyvų tam tikromis aplinkybėmis. Kai įstatymai pažeidžiami darant kriminalinius nusikaltimus, jų motyvas yra pasipelnymas ar neapykanta, t. y. nuostata kam nors padaryti žalą. Kriminalinis nusikaltėlis mėgina išvengti bausmės. Šie bruožai kriminalinius nusikaltimus skiria nuo pilietinio nepaklusnumo. Pilietinis nepaklusnumas skiriasi ir nuo „karo prieš valstybę“ – teroro, sabotazo, riaušių, revoliucijų, – tik kitais atžvilgiais. Pilietinis nepaklusnumas yra pasipriešinimo politinei sistemai forma, kurią to pasipriešinimo subjektas pripažįsta teisėta. Pažeisdamas įstatymus, „pilietinis rezistentas“ tuo pat metu nereiškia nepagarbos pačiam įstatymui bei pagrindinėms politinėms institucijoms.

Taigi preliminarus (arba „darbinis“) pilietinio nepaklusnumo apibrėžimas galėtų būti toks: tai viešas, nesmurtinis, sąžinės motyvuotas įstatymo laužymas (ir todėl neteisėtas veiksmas), kurio tikslas – egzistuojančius įstatymus ar politinę santvarką pakeisti geresniais (Bedau 1988: 69–83; Rawls 1977: 89–111; Wein-

gartner 1988: 101–115; Feinberg 1975: 129–142). Pilietiška nepaklusnaus veiksmo motyvas yra moralinis įsitikinimas savo teisumu ir kartu įstatymo amoralumu (Bedau 1988: 69). Įsitraukdamas į pilietinio nepaklusnumo veiksmą, pilietis yra savanoriškai pasiryžęs priimti teises sankcijas, kurias jam gali skirti teismas. Kad pilietinį nepaklusnumą būtų galima pateisinti moraliai, jį pateisinantys pagrindai turi nusverti pagrindus, reikalaujančius paklusti įstatymui.

Įstatymas dažnai pažeidžiamas dėl asmeninių interesų ar stiprių emocijų, todėl rasti svarų moralinį pagrindą nepaklusti įstatymui demokratinėje visuomenėje yra gana sunku. Dauguma autorių reiškia įsitikinimą, kad kiekvienas pilietis daugiau ar mažiau teisingoje demokratinėje valstybėje su beveik teisingais (*nearly just*) institutais turi bendrą pareigą paklusti galiojantiems įstatymams. Pilietinis nepaklusnumas yra tų įstatymų laužymas. Moralinė problema, su kuria susiduria pilietiška nepaklusnus pilietis, yra skirtingo pobūdžio elgesio pagrindų konfliktas. Toks konfliktas paprastai turi individo sąžinės konflikto su įstatymu pavidalą, kur individuali sąžinė yra suprantama kaip asmeninis įsitikinimas, kokie veiksmai yra moraliai teisingi, o kokie – ne. Tokiu požiūriu katalikas, reikalaujantis uždrausti abortus, veikia kaip pilietiška nepaklusnus asmuo, o nenorintis mokėti mokesčių verslininkas, kaltinantis valstybę parazitavimu, nėra „pilietinis rezistentas“, jeigu iš tikrųjų jis siekia asmeninės naudos. Kita vertus, nesutikęs su JAV valstybės politika H. D. Thoreau atsisakymas mokėti mokesčius laikomas klasikiniu pilietinio nepaklusnumo pavyzdžiu. Svarbiausi teoriniai klausimai, kurie kyla nagrinėjant pilietinį nepaklusnumą, yra šie: kokiais atvejais (ir ar iš viso) egzistuoja moralinė teisė į pilietinį nepaklusnumą? (Feinberg 1975: 129; Rawls

1988: 125). Ką turi daryti valdžios pareigūnas, susidūręs su įstatymo pažeideju, kuris tokiu būdu reiškia savo pilietinį nepaklusnumą? Kaip turi būti sprendžiamas konfliktas, kilęs tarp individo sąžinės ir įstatymo keliamų reikalavimų? Ką tokiu atveju galime laikyti individo sąžine?

Šiais klausimais diskutuojantys autoriai reiškia skirtingus požiūrius. Hugo Bedau nuomone, disidentui yra būdingas įsitikinimas, kad jis negali suderinti savo moralinių nuostatų su politinėmis aplinkybėmis. Šia prasme pilietinis nepaklusnumas visada yra sąžinės motyvuotas (*conscientious*) veiksmas. Individo sąžine Bedau siūlo vadinti individo įsitikinimą, kad veiksmas yra moraliai geras ar blogas, moraliai teisingas ar klaidingas. Bet pats įstatymų nepaisymas dėl sąžinės motyvų gali kelti daug abejonių. Ne kiekvienas sąžiningas veiksmas gali būti pateisintas. Be to, pats sąžiningumas gali reikalauti, kad pilietis paklustų įstatymui, net jeigu įstatymas yra nesuderinamas su individo moraliniais įsitikinimais. Logiškai įmanoma, kad piliečio moraliniai įsitikinimai neturi jokio pagrindo. Kitaip sakant, jo padėtis keblī tuo, kad jis negali būti tikras, ar jo veiksmai ir įsitikinimai turi objektyvų pagrindą. Teiginys „aš privalau nepaklusti šiam įstatymui“ neplaukia iš teiginio „paklusimas šiam įstatymui yra nesuderinamas su mano moraliniais įsitikinimais“ (Bedau 1988: 77). Vis dėlto tai nereiškia, kad žmogus neturi vadovautis sąžine.

Ką gi turi daryti pilietis, kai jo moraliniai įsitikinimai reikalauja elgtis vienaip, o teisėtą autoritetą – kitaip? Loginiu požiūriu galime sukonstruoti tris galimas elgesio alternatyvas: 1) pilietis visada paklūsta įstatymui (net jeigu šis prieštarauja jo sąžinei); 2) jis visada klauso sąžinės balso, kai konfliktuoja su įstatymu; 3) jis renkasi tarp paklusimo sąžinės bal-

sui ir paklusimo įstatymui pagal aplinkybes. Trečia loginė alternatyva reikalauja, kad būtų rasti specialūs principai, pagal kuriuos būtų galima nuspręsti, kada privalome vadovautis įstatymu, o kada – savo sąžine.

Kokių argumentų galima pateikti pirmosios alternatyvos naudai? Žinomas JAV teisininkas (išgarsėjęs kaip kaltintojas Watergate'o byloje) Leonas Jaworskis teigia, kad pilietinis nepaklusnumas tolygus visiškam įstatymų valdžios atmetimui: nes jeigu pateisinamas nepaklusnumas įstatymui vardan sąžinės, tai darosi sunku pateisinti paklusimą įstatymui, kai kažkieno sąžinė jam prieštarauja (Jaworski 1988: 89). Jeigu paklusnumas sąžinei įgyja prioritetą įstatymų valdžios atžvilgiu, tai įstatymai tampa beprasmiški. Pirmosios alternatyvos šalininko požiūriu, jeigu mes nepatenkiname įstatymu, turime bandyti jį pakeisti teisėtu būdu. Įstatymą privalu gerbti.

Tokie autoriai kaip Erichas Frommas (iš dalies ir H. D. Thoreau) pateikia argumentų antrosios alternatyvos naudai. Jie teigia, kad nepaklusnumas (plačiaja prasme kaip moralinis apsisprendimas) yra vertingas jau vien dėl to, kad nuo jo prasideda žmogiškosios civilizacijos istorija (Fromm 1988: 93–101). Tokia yra biblinė istorijos pradžios versija, kur ji siejama su Adomo ir Ievos nepaklusnumu Dievo įstatymui. Taip pat ir graikų mitas apie Prometėją žmogiškosios kultūros pradžią susieja su nepaklusnumu. Antrosios alternatyvos šalininkai nurodo, kad egzistuoja paklusnumo ir nepaklusnumo dialektinis ryšys: paklusnumas vienam principui būtina yra nepaklusnumas jam prieštaraujančiam principui (klasikiniu pavyzdžiu gali būti Antigonės elgesys). Jeigu žmogus tik paklūsta, jis yra vergas, jeigu tik nepaklūsta – maištininkas. Žodis „sąžinė“ išreiškia du skirtingus dalykus. Vienas dalykas – autoritarinė sąžinė (Superego, pagal S. Freu-

da), kuri yra internalizuotas išorinio autoriteto balsas, tėvo komandos ir draudimai. Kitas dalykas yra mano (žmogiškoji) sąžinė. Ji išreiškia žmogiškumo esmę ir yra susijusi su pilietiniu nepaklusnumu. Per pilietinio nepaklusnumo veiksmą asmuo išmoksta sakyti „ne“ galiai ir tapti laisvas. Žmonijos istorijoje paklusnumas buvo laikomas dorybe, o nepaklusnumas – nuodėme todėl, kad tai padėjo mažumai valdyti daugumą. Nepaklusnumas yra neatskiriamas nuo intelektualinio kritiškumo ir tikėjimo protu. „Organizacijos žmogus“ geba tik paklusti (Fromm 1988: 93–101). H. D. Thoreau požiūriu, ne tiek svarbu ugdyti pagarbą įstatymui, kiek pagarbą tam, kas yra teisinga: „... didžiama įstatymų leidėjų, politikų, teisininkų, ministrų, valdžios pareigūnų tarnauja Valstybei (...) savo galvomis, (...) labai nedaugelis – herojai, patriotai, kankiniai, reformatoriai (...) tarnauja Valstybei ir savo sąžinei ir todėl neišvengiamai dažniausiai jai priešinasi (...)“ (Thoreau 1995: 292).

Trečiosios alternatyvos šalininkai (R. H. Weingartneris, Ch. L. Blackas, J. Rawlsas) teigia, kad kartais reikia paklusti įstatymui, o kartais – sąžinei. Tik bėda ta, kad sunku nustatyti gaires, kurios padėtų nuspręsti, kada paklusti sąžinei, o kada – įstatymui. Tai pakankamai sudėtingas klausimas, į kurį pateikiami įvairūs atsakymai. Šios alternatyvos priešininkai nurodo, kad nėra jokie visuotinio principo, kuris padėtų vienareikšmiškai nuspręsti, kada pilietinis nepaklusnumas yra pateisinamas, o kada – ne (Weingartner 1988: 105–115). Moralės klausimais kiekvienoje visuomenėje yra daug nesutarimų, o visuotinai pripažinto autoriteto, kuris galėtų nuspręsti, kuris požiūris yra teisingas, nėra. Taigi nėra institucijos, kuri patvirtintų, kad tai, kas yra laikoma moraliniu blogiu, iš tikro yra blogis. Todėl sudėtinga pateisinti nepaklusnumą įstatymui, skelbiant jį

moraliai blogu: nėra kam pasakyti, koks įstatymas yra moraliai geras.

Trečiosios alternatyvos šalininkų nuomone, tai nereiškia, kad įstatymams negalima kelti moralinių reikalavimų. Demokratinėse visuomenėse teisiniai institutai yra artimi visuomenės moraliniams standartams, tačiau tai nepašalina moralės standartų ir teisiųjų institutų neatitikimo ir nepanaikina galimybės pateisinti pilietinį nepaklusnumą. Pilietinio nepaklusnumo negalima nei uždrausti, nei leisti remiantis bendra taisykle: pilietinio nepaklusnumo etika yra paini, todėl negalime rasti tokios taisyklės, kuri pateisintų ar pasmerktų tam tikrą pilietinio nepaklusnumo veiksmą, neatsižvelgiant į aplinkybes, kuriomis jis buvo padarytas.

Nežinant konkrečių aplinkybių, apie sąlygas, kuriomis pilietinio nepaklusnumo veiksmas gali būti pateisintas, galima pasakyti tik tiek: sprendimas nepaklusti įstatymui pateisinamas tada, kai yra sąmoningai apmąstomi visi relevantiški faktai ir tos analizės pagrindu daroma pagrįsta išvada, kad geresnį rezultatą duos ne paklusimas įstatymui, o pilietinis nepaklusnumas. Aplinkybes, į kurias būtina atsižvelgti apsisprendžiant nepaklusti, galima suskirstyti į šias kategorijas: 1) įstatymo neteisingumas (blogumas); 2) veiksmo motyvo aiškumas ir stiprumas. Motyvas turi būti moralinis, santykinai laisvas nuo savanaudiškų motyvų; 3) veiksmo padarinių numatymas. Padariniai, kurių tikimasi, turi būti atsakingai įvertinti jų potencialios naudos (įstatymo pakeitimas) ir žalos (bausmė už pilietinį nepaklusnumą; nepagarbos įstatymui skatinimas ir pan.) atžvilgiais; 4) alternatyvių reformos metodų galimybė: juo visuomenėje daugiau alternatyvių reformos metodų, tuo joje mažiau vietos pilietiniam nepaklusnumui (iki visiško jo pašalinimo, kaip teisėto veikimo būdo); 5) sąžiningumas ir aiškumas (*evidence*) (Weingart-

ner 1988: 101–115). Pilietinis nepaklusnumas pažeidžia bendrą pareigą paklusti įstatymui (klausimą, ar tokia pareiga egzistuoja ir ko-kiomis sąlygomis, aptarsime kitame skirsnyje), todėl beveik visada gali turėti nepageidaujamų šalutinių padarinių. Kad veiksmas būtų są-žiningas, jo subjektas turi paisyti visų relevan-tiškų aplinkybių ir siekti kuo didesnio aišku-mo, atsižvelgdamas į kuo daugiau reikalavimų ir interesų, kuriuos paliečia kiekvienas pilietio nepaklusnumo veiksmas.

3. Ar paklusnumas įstatymui yra moralinė pareiga?

Pilietinis nepaklusnumas į teisės filosofijos darbotvarkę pateko teisinio pozityvizmo teori-jos atsiradimo ir prigimtinės teisės teorijos nuosmukio laikais. Prigimtinės teisės teorija (J. Rawlso teisingumo teorija gali būti laiko-ma šiuolaikine tokios teorijos atmaina) teigia, kad įstatymo galiojimas iš dalies priklauso nuo jo turinio, t. y. nuo to, ko jis reikalauja ar ką draudžia. Jei įstatymas yra despotiškas, netei-singas, žiaurus, beprasmiškas, jis neturi autorite-to ir kartu įstatymo galios. Tokiu atveju nėra moralinės pareigos jam paklusti, o įstatymo laužymas yra pateisinamas. Konstitucinėje de-mokratijoje, esant bent jau apytikriai teisin-giems institutams, kiekvienas pilietis turi ben-drą moralinę pareigą paklusti galiojantiems įstatymams.

Teisinio pozityvizmo požiūriu tokia tezė yra paradoksali: įstatymo galiojimas ir jo teisingu-mas ar moralumas yra skirtingi dalykai. Įsta-tymo galiojimas priklauso nuo jo priėmimo (*enactment*): visi galiojantys įstatymai yra pri-imti, patvirtinti įstatymai. Įstatymo galiojimas priklauso nuo jo kilmės, o ne nuo turinio (ką jis teigia). Prigimtinė teisė, jeigu ji egzistuoja, gali leisti atskirti gerą įstatymą nuo blogo, ta-

čiau kiekvienas įstatymas yra įstatymas, t. y. ga-lioja.

Teisinio pozityvizmo problema yra ta, kad jis negali paaiškinti, kaip įstatymas nepriklau-somai nuo savo turinio gali pretenduoti į pi-liečių pagarbą ir ištikimybę: kodėl turėčiau pai-syti įstatymo, kurį sukurpė grupelė fanatikų? Pozityvistinė įstatymo, kaip „nemoralios duo-ties“ (*amoral datum*), samprata nepaaiškina, kaip įstatymas gali būti moralinės pareigos šal-tinis (Feinberg 1975: 133). Pati paprasčiausia alternatyva pozityvizmui būtų tezė, kad apskri-tai nėra jokios moralinės pareigos paklusti įsta-tymui tik todėl, kad jis galioja. Tačiau ar tai reiškia, kad nėra ir bendros moralinės parei-gos paklusti demokratinei valstybei? Tad ver-ta pabandyti pagrįsti pagarbą ir ištikimybę įsta-tymams, sistemingai tiriant galimus pagrindus (*grounds*) paklusti demokratinei valstybei (Feinberg 1975: 133).

Kaip jau rašėme antrame skyrelyje, pilietinio nepaklusnumo problemą galima laikyti ke-lių skirtingų rūšių pareigų konflikto problema. Todėl ją įmanoma traktuoti kaip atskirą pa-reigų konflikto problemos atvejį. Vienas nuo-dugniausių šios problemos analitikų britų fi-losofas Williamas Davidas Rossas tam pavar-tojo „*prima facie* pareigos“³ (*obligation*) sąvo-ką. Ji detalčiai aiškinama 1930 m. paskelbtame darbe *The Right and the Good* (*Teisingumas ir gėris*). Pareigą paklusti įstatymui kai kurie fi-losofai laiko būtent tokio tipo pareiga.

Analizuojant pilietinio nepaklusnumo pro-blemą šiomis priemonėmis, visų pirma kyla klausimas: ar iš viso egzistuoja *prima facie* pa-reiga paklusti įstatymui? Ar vienos rūšies *pri-ma facie* pareiga gali būti panaikinta kitos rū-šies *prima facie* pareigos? Ar pilietinis nepa-klusnumas neprieštarauja šiai pareigai? Ar ne-

³ Lot. *prima facie* – iš pirmo žvilgsnio.

galime samprotauti taip: nors *prima facie* privalome paklusti įstatymui, *secunda facie*⁴, tai yra įsigilinus į konkrečias aplinkybes, ji gali būti suspenduota aukštesnės už ją pilietinio nepaklusnumo pareigos ir teisės naudai? Iš tikrųjų J. Rawlsas rašo: „tokioje kaip mūsų visuomenė egzistuoja moralinė pareiga paklusti įstatymui, nors atskirais atvejais ji gali būti nustelbta kito svaresnio įsipareigojimo“ (Rawls 1964: 3). Kai kurie filosofai *prima facie* pareigas lygina su jėgų vektoriaus sąvoka fizikoje (Cohen 1971: 6), kai esame morališkai sudėtingoje situacijoje, jaučiamės esą „stumdomi“ iš visų pusių. Teisės filosofijoje vyksta diskusija, kiek yra skirtingų *prima facie* pareigų rūšių, kurios iš jų yra pagrindinės, kurios – išvestinės. J. Feinbergas pateikia savąjį pagrindinių *prima facie* pareigų sąrašą, į kurį patenka vienuolika tokių pareigų:

1. Ištikimybės *prima facie* pareiga (toliau PFP): laikytis pažadų.
2. Tiesos PFP: sakyti tiesą (nemeluoti).
3. Sąžiningo žaidimo PFP: neišnaudoti, nepagaudinėti kitų.
4. Dėkingumo PFP: gražinti paslaugą, naudą, malonę.
5. Nežalingumo/nepragaištingumo (*non-maleficence*) PFP: kitiems nesukelti kančių.
6. Geradarystės PFP: padėti kitam nelaimėje, kai tai nekelia didelio pavojaus tau ar trečiai šaliai.
7. Atlyginimo PFP: atlyginti kitiems žalą, kuri atsirado dėl tavo kaltės.
8. PFP neužmušti (nebent to reikia savigynei).
9. PFP neatimti kitų nuosavybės.
10. PFP pasipriešinti neteisingumui, kai tai daug nekainuoja tau pačiam.

11. PFP paremti teisingas institucijas ir veikti jas įtvirtinant bei tobulinant.

Beveik visas sąrašė nurodytas PFP filosofai bandė panaudoti kaip pagrindą moralinės pareigos paklusti įstatymui dedukcijai. Įdomiausi bandymai išvesti tokią pareigą remiasi ištikimybės PFP, dėkingumo PFP, sąžiningo žaidimo PFP ir PFP pasipriešinti neteisingumui bei paremti teisingas institucijas (Feinberg 1975: 135).

Pats W. D. Rossas pagrindė moralinę pareigą paklusti įstatymui taip: „pareiga paklusti savo šalies įstatymui iš dalies kyla iš pareigos atsidėkoti už naudą, gautą iš šalies, iš dalies iš numanomo pažado paklusti, kurį numato nuolatinis gyvenimas šalyje, (...) iš dalies dėl fakto, kad šalies įstatymai yra galingas instrumentas bendram gėriui“ (Ross 1930: 271). Rosso pasiūlymus 1955 m. prisiminė Herbertas L. A. Hartas straipsnyje „Ar egzistuoja prigimtinių teisės?“ (Hart 1955: 175–91). Čia jis siūlo naują pareigos paklusti įstatymui pagrindimo argumentą, kurį vadina „sąžiningo žaidimo (*fair play*) principu“: „kai tam tikras asmenų skaičius dalyvauja bendroje veikloje pagal taisykles ir tokiu būdu apriboja savo laisvę, tai tie, kurie paklūsta šiems apribojimams, turi teisę reikalauti, kad panašiai paklustų tie, kurie gauna naudą iš jų paklusimo“ (Hart 1955: 185).

Tie, kas moralinę pareigą paklusti įstatymui kildina iš dėkingumo PFP (kaip tai daro Rossas), teigia, kad priimdami gėrybes iš valstybės (policijos apsaugą, sveikatos paslaugas, švietimą, paštą ir t. t.) mes liekame jai skolingi jausti padėką ir todėl privalome paklusti jos įstatymams. Panašiai samprotavo jau Sokratas Platono dialoge *Kratilas*. Jis savo santykius su Atėnų valstybe prilygina sūnaus ir tėvo santykiams ir sutinka paklusti lemtingam, nors ir neteisingam įstatymui. Silpnoji tokios argu-

⁴ Iš antro žvilgsnio (lot.).

mentacijos pusė yra tai, kad negali būti pareigos turėti tam tikrus (šiuo atveju – dėkingumo) jausmus. Vienintelė pareiga, kurią galime turėti, – tai daryti arba ne tam tikrus dalykus, bet ne jausti tam tikrus jausmus. Be to, dovana nėra dalykas, iš kurio atsiranda pareiga atlyginti. Nėra pareigos atlyginti, kaip ir pareigos gražinti dovanas (Feinberg 1975: 138). Taigi ir pilietiškai nepaklusnus pilietis, pažeisdamas įstatymus, nesielgia amoraliai, sutrypdamas dėkingumo PFP.

Kitas būdas pagrįsti moralinę pareigą paklusti įstatymui apeliuoja į PFP laikytis pažadų. Johnas Locke'as teigė, kad pilietis duoda „nebylų (*tacit*) sutikimą“ paklusti valstybės įstatymams. Anot J. Locke'o, mūsų sutikimas plaukia iš to, kad mes priimame valstybės teikiamą naudą, taip pat iš mūsų nuolatinio gyvenimo valstybėje (pilietybės) (Lokas 1992: 86–88). Toks būdas dedukuoti paklusnumą įstatymams kelia abejonių, nes šiuo atveju pasigendame formalaus susitarimo, liudijančio sutikimą. Šiuolaikinėse valstybėse nėra tokios procedūros, ir tikras pasirinkimas daugumai iš mūsų iš tikrųjų neprieinamas. Formalus pažadas (ištikimybės PFP) laikytis įstatymų negali būti pagrindas pateisinti moralinę pareigą paklusti įstatymui, nes jis nėra realus ir savanoriškas veiksmas, turintis moralinį pagrindą. Tokiu atveju pilietinis nepaklusnumas nebūna duotų pažadų laužymas.

Trečias būdas pagrįsti moralinę pareigą paklusti įstatymui, kildinant ją iš sąžiningo žaidimo PFP, buvo suformuluotas J. Rawlso straipsnyje „Legal obligation and the Duty of Fair Play“, o vėliau išplėtotas knygoje *Theory of Justice*. Savo darbuose J. Rawlsas plėtoja pirmiau cituotą H. L. A. Harto pasiūlymą. Šiame moralinės pareigos paklusti įstatymui pagrindime pabrėžiami kooperaciniai, o ne konkurenciniai santykiai savanoriškose asociacijose

su apibrėžtomis taisyklėmis, – tokiose kaip klubas, komanda, politinės partijos ir kitos jungtinės neformalios bendrijos. Kai visuotinė moralinė pareiga paklusti įstatymui kildinama iš „sąžiningo žaidimo“ PFP, tai kiekvieno piliečio pareigą paklusti „nusavina“ ne valstybė, o kiti piliečiai. Pareiga paklusti įstatymui atsiranda ne todėl, kad tai įstatymas, bet todėl, kad nepaklusimas įstatymui yra nesąžiningas kitų piliečių išnaudojimas, darant jiems žalą ir laužant jiems duotus pažadus. Nepaisantys įstatymo piliečiai yra vadinamieji išsisukintojai (*free rider*). Jie „žaidžia“ nesąžiningai: sukčiauja, nebendradarbiauja ir gauna naudą, nes kiti bendradarbiauja (Rawls 1972: 342–349).

Toks moralinės pareigos paklusnumo įstatymui pateisinimas turi trūkumų, nes visuomenė, kuriai būdingi ekonominiai nepritekliai, socialinė diskriminacija ir nevienodos galimybės įgyti valdžią, nėra „abipusiškai“ palanki kooperacijai. Paklusnumo įstatymui moralinė pareiga, atsiradusi iš sąžiningo žaidimo PFP, gali būti adresuojama tik išrinktiesiems visuomenės nariams. Mus, aišku, domina, ką šis pagrindimas implikuoja pilietinio paklusnumo pateisinimo problemai. Galėtume suformuluoti taip: jei pilietinis nepaklusnumas pažeidžia sąžiningo žaidimo PFP, jis nepateisinamas, bet jei ne – tai nepaklusnumas gali būti pateisintas, nes moralinė pareiga paklusti įstatymui tokiu atveju yra tik tariama.

Paskutinis argumentas moralinės pareigos paklusti įstatymui naudai remiasi vadinamosios „prigimtinės pareigos paremti teisingas institucijas“ idėja. Šis J. Rawlso siūlomas argumentas pranoksta „sąžiningo žaidimo“ argumentą tuo, kad jis pareigą paklusti įstatymui užkrauna visiems nepriklausomai nuo padėties visuomenėje ir gaunamos naudos iš visuotinio įsipareigojimo skirtumų. J. Rawlsas skiria „įsipareigojimą“ (*obligation*) ir „parei-

gą“ (*duty*). Įsipareigojimai prisiimami savanoriškai (pavyzdžiui, duodant pažadus). Pareigos paprastai yra susijusios su tam tikrais postais, socialiniais vaidmenimis nepriklausomai nuo to, ar mes priimame juos savanoriškai, ar ne. „Prigimtines pareigas“ turi kiekvienas, nepaisant profesijos ar statuso. Pavyzdžiais gali būti pareiga būti draugiškam, padėti tiems, kuriems reikia paramos, nebūti žiauriam ir t. t.

Į tokių „prigimtinių pareigų“ skaičių, anot J. Rawlso, įeina ir pareiga stengtis, kad būtų įsteigtos teisingos institucijos, jas stiprinti ir palaikyti. Taigi teisingų institucijų palaikymas yra pagrindinė PFP. Teisingumas atskirais atvejais yra mažiau tikėtinas, jei nėra rimtų teisingų institucijų, kurias sudaro aiškios ir pagrįstos taisyklės, pavyzdžiui, balsavimo teisė, kalbos laisvė, daugumos taisyklė įstatymų leidyboje ir t. t. Šiuo atveju, anot J. Rawlso, pilietinis nepaklusnumas veikia kaip kvietimas įtvirtinti teisingos konstitucijos stabilumą, tampa apsaugine sklende suvaldant pasipiktinimą ir reiškia nepaklusnumą įstatymui, liekiant ištikimam įstatymams (Rawls 1972: 342–49). Jeigu pilietinis nepaklusnumas nėra toks visuotinis, kad pakenktų demokratinių institutų išlikimui, jis yra paskutinė priemonė įtvirtinti teisingos konstitucijos stabilumą, nes jis yra įstatymo pažeidimas išsaugant ištikimybę įstatymams.

Apžvelgęs mėginimus įrodyti, kad paklusnumas įstatymui yra moralinė pareiga, J. Feinbergas daro išvadą, kad netgi demokratinėse valstybėse, turinčiose teisingą konstituciją, nėra moralinės PFP paklusti galiojančiam įstatymui (Feinberg 1975: 141). Teisinės pareigos sąvoka skiriasi nuo moralinės pareigos sąvokos: moralinė pareiga reikalauja iš mūsų tik savanoriško elgesio, o už veiksmą, kurį žmogus daro ne savo valia, jis nėra moraliai atsakingas. Įstatymas pripažįsta žmones atsakingus ir už nesavanoriškus veiksmus (nusikalti-

mus, padarytus dėl neatsargumo). Teisėje yra griežta atsakomybė už įstatymo pažeidimą, tačiau tokios griežtos atsakomybės už moralinės pareigos nevykdymą nėra. Teisinės pareigos gali būti keičiamos, moralinės pareigos – ne. Įstatymų leidyba galipanaikinti įstatymus, baudžiančius už šmeižtą, tačiau visuomenėje nėra tokios priemonės, kuri paneigtų moralinių vertinimą, kad šmeižtas yra amoralus. Teisinėje sistemoje galimas dalinis teisės ir moralės sutapimas. Tačiau tarp jų nėra būtino ryšio, kurį skelbė prigimtinių teisės teorijos. Moralinio reikalavimo objektas visada yra motyvas. Įstatymai ir su jais susijusios teisinės pareigos gali būti moraliai motyvuotos, bet tai nėra jiems taip svarbu. Paprastai žmonės prisimena, kad jie neturi moralinės pareigos paklusti įstatymui tais atvejais, kai atsiranda moralinio pobūdžio nesutarimų su įstatymu, pavyzdžiui, įstatymas reikalauja dalyvauti kare, kurį jie laiko neteisingu. Taigi individo moralinė problema pilietinio nepaklusnumo atveju nėra pasirinkimas tarp aukštesnio moralinio pagrindo ir moralinės pareigos paklusti įstatymui, bet greičiau:

a) problema apskritai neegzistuoja, jeigu pilietinis nepaklusnumas nepažeidžia jokios PFP, o tik įstatymą; arba

b) yra pasirinkimo tarp aukštesnio moralinio pagrindo ir asmeninio saugumo problema;

c) yra moralinė pasirinkimo tarp konfliktuojančių PFP problema: pavyzdžiui, tarp ištikimybės PFP ir sąžiningo žaidimo PFP, kurios konkrečioje situacijoje gali konfliktuoti (Feinberg 1975: 141).

4. Pilietinio nepaklusnumo problema Johno Rawlso politikos filosofijoje

Johno Rawlso teisingumo teorija yra bene įtakingiausia šiuolaikinė politinės filosofijos teorija, kuri mums yra ypač įdomi tuo, kad bū-

tent Rawlsas nuosekliausiai kelia problemą, kurią nurodo šio straipsnio antraštė: ar pilietinis nepaklusnumas gali būti pateisinamas liberalioje demokratinėje visuomenėje? Rawlso teisingumo teorija yra gerai žinoma, todėl ją bent kiek išsamiau dėstyti nėra reikalo. Verta priminti tik tiek, kad Rawlsas siekia suformuluoti pamatinius teisingos visuomeninės santvarkos principus, kuriuos turėtų atitikti jos įstatymai. Tiems principams aptikti jis siūlo mintinį eksperimentą, vadinamą „pasirinkimo už nežinios šydo“ vardu, o būtina teisingumo sąlyga laiko nešališkumą. Šiame mintiniame eksperimente klausiama, dėl kokių visuomenės pamatinės struktūros principų susitarę racionalūs veikėjai, kurie nežino, kokia dalia jiems toje visuomenėje teks (ar jie bus gražūs ir gabūs, ar buki ir luoši; ar gims turtingoje ar neturtingoje šeimoje ir t. t.). „Tai yra principai, kuriuos laisvi ir racionalūs asmenys, atsižvelgdami į savo interesus, pradinėje lygybės padėtyje priimtų kaip fundamentalias savo bendrabūvio sąlygas. Šie principai turi reguliuoti visus tolesnius susitarimus; jie nusako priimtinas visuomeninės kooperacijos rūšis ir valdymo formas. Tokį požiūrį į teisingumo principus vadinsiu teisingumu kaip nešališkumu (*justice as fairness*)“ (Rawls 1972: 11).

Pirmiausia Rawlsas nurodo, kad pilietinio nepaklusnumo problema daugiau ar mažiau teisingoje demokratinėje valstybėje gali iškilti tik tiems piliečiams, kurie pripažįsta ir priima konstitucijos teisėtumą (Rawls 1977: 89). Pilietinis nepaklusnumas negali būti grindžiamas grupiniais ar asmeniniais interesais, apeliuoti į asmeninės moralės ar religinės doktrinos principus. Svarbiausia jo išvalga tokia: **pateisinamą pilietinį nepaklusnumą įkūnija politiniai veiksmai**, kai apeliuojama į daugumos teisingumo jausmą, siūlant peržiūrėti tam tikrus įstatymus ir pareiškiant įsitikinimą, kad esa-

mos socialinės kooperacijos sąlygos nėra gerbtinos (Rawls 1977: 89). Pilietinis nepaklusnumas rodo, kad egzistuojančios (pozityvios) teisės normos neatitinka teisingos visuomenės principų. Jis atlieka vaidmenį indikatoriaus, kurio dėka naujų normų priėmimas ar atmetimas palaiko nešališką pliuralizmą ir jį gina.

Pagal Rawlsą, pilietinis nepaklusnumas apeliuoja į teisingumo principą, kuris nesutampa su pozityvios teisės teisėtumu: „Pilietinį nepaklusnumą demokratinėje visuomenėje geriausiai galima suprasti kaip apeliaciją į teisingumo principus, į savanoriškos socialinės kooperacijos tarp laisvų žmonių fundamentalias sąlygas, kurios yra išreikštos konstitucijoje ir padeda ją interpretuoti. Pilietinis nepaklusnumas pirmiausia yra politinis, o ne religinis veiksmas, nes yra nukreiptas į visuomenės gyvenimo moralinį pagrindą“ (Rawls 1988: 132). Pilietinis nepaklusnumas yra viešas, neprievartinis, sąžiningas veiksmas, priešingas įstatymui ir paprastai atliekamas tam, kad pakeistų vyriausybės politiką ar įstatymus. Pilietinis nepaklusnumas yra viešas, nes veičias siekia kuo daugiau dėmesio.

Pilietinis nepaklusnumas yra nesmurtinis. Pirmia, dėl taktinių sumetimų: smarkus trukdymas ar žala nuosavybei kelia kitų visuomenės narių nepasitenkinimą ir atitraukia visuomenės dėmesį nuo svarbiausio reikalavimo. Antra, jis yra nesmurtinis dėl tos pačios priežasties, dėl kurios jis yra viešas: tik toks veiksmas gali įtikinti daugumą bendrapiliečių, kad yra nuoširdus ir tikrai sąžiningas, nukreiptas į visuomenės teisingumo jausmą (Rawls 1977: 91–92). Nesmurtinis nepaklusnumo pobūdis išreiškia nepaklusnumą įstatymui, išlaikant ištikimybės įstatymui apskritai dvasią. Nors įstatymas yra pažeidžiamas, pabrėžia Rawlsas, ištikimybę įstatymui parodo veiksmų viešumas, nesmurtinis jų pobūdis ir pasirengimas priim-

ti savo elgesio teisinius padarinius. Tokia ištikimybė įstatymui padeda įtikinti daugumą, kad veiksmas yra iš tikrųjų politiškai sąžiningas ir nuoširdus (Rawls 1977: 92). Rawlsas nurodo, kad pilietinis nepaklusnumas yra simbolinis būdas pareikšti sąžiningus politinius įsitikinimus, jis yra savitiksliis veiksmas, liudijantis moralinę tiesą jos pačios labui. Skirtingai nuo tokių veiksmų kaip streikai, boikotai, politinis spaudimas, pilietinis nepaklusnumas yra dramatiškai nuoširdus kreipimasis į visuomenės teisingumo jausmą, tai – moralinis spaudimas (Rawls 1977: 92).

Rawlsas nurodo šias aplinkybes, kurios pateisina pilietinį nepaklusnumą kaip kreipimąsi į daugumos teisingumo jausmą: 1) jeigu normalus, garbingas (*in good faith*) politinis kreipimasis į daugumą buvo atmetas, t. y. tokiu atveju, kai pilietinis nepaklusnumas yra paskutinė priemonė, įprastiniams demokratiniams procesams patyrus nesėkmę; 2) jeigu neteisingumas yra akivaizdus piliečių laisvių lygybės pažeidimas. Tokiu atveju pilietinis nepaklusnumas yra nukreiptas prieš svarbius ir aiškius teisingumo pažeidimus. Tai yra pirmųjų teisingumo principų pažeidimai, pavyzdžiui, kai mažumoms atimama teisė balsuoti arba eiti tam tikras politines pareigas, taip pažeidžiant fundamentalų galimybių lygybės principą; 3) jeigu bendra protesto nuostata panašiomis aplinkybėmis turi priimtinius padarinius, t. y. jeigu veikiame tokiomis priemonėmis, kuriomis panašioje situacijoje protestams prieš neteisingumą galėtų pasinaudoti ir kiti. Galima veikti teisėtai, bet taip kvailai, kad mūsų veiksmai sukels daugumos kerštą, o tai reiškia, kad pilietinio nepaklusnumo veiksmai buvo blogai apskaičiuoti.

Anot Rawlso, teisingoje visuomeninėje sistemoje galima išskirti dvi pagrindines dalis: 1) pirmajai priklauso pagrindinės, lygios

laisvės (įskaitant galimybių lygybę); 2) antrajai – socialinės ir ekonominės politikos priemonės, tarnaujančios bendrai gerovei (*advantage*). Dažniausiai pilietinis nepaklusnumas esti nukreiptas prieš pirmosios sistemos dalies elementus, kur apeliavimas į teisingumą turi tikslesnę ir labiau apibrėžtą prasmę. Jeigu jis yra veiksmingas, tai koreguoja neteisingumus ir antroje sistemos dalyje (Rawls 1988: 134).

Tik gerai apgalvotas pilietinis nepaklusnumas, nukreiptas prieš akivaizdžius pagrindinių laisvių pažeidimus, ilgainiui gali padaryti visuomenę teisingesnę ir užtikrinti žmonių savigarbą bei abipusę pagarbą. Kaip jau nurodėme, Rawlso visuomeninės sutarties teorija teigia, kad racionaliems veikėjams visuotinai priimtini teisingumo principai yra tie, su kuriais mes sutiktume pradinėje pozicijoje „šiaup“ nežinios šydo, nežinodami savo būsimos socialinės padėties. Atsisakymas įgyvendinti teisingumą reiškia atsisakymą žiūrėti į kitus kaip į lygius sau ir norą gauti naudos paprasto atsitiktinumo ir socialinės sėkmės dėka. Pilietinis nepaklusnumas, kai jis tinkamai naudojamas, yra stabilizuojantis konstitucinę santvarką veiksnys, kuris gali padaryti ją teisingesnę (Rawls 1988: 135).

Išvados

1. Pilietinio nepaklusnumo veiksmai demokratinėse valstybėse plinta ir įgauna vis naujas formas, kurios skatina diskusijas dėl jų suderinamumo su demokratinės valstybės santvarka.

2. Teisės filosofijos ir etikos teorijos požiūriu, pilietinio nepaklusnumo problema yra vertybių konflikto problema. Šiame konflikte susiduria moraliniai įsitikinimai ir teisėtos valdžios (autoriteto) reikalavimai. Daugelio šiuolaikinių teisės teoretikų nuomone, pilietinis nepaklus-

numas yra pateisinamas tik tuo atveju, jeigu pilietinio nepaklusnumo veiksmų subjektas vadovaujasi išskirtinai moraliniais (nesavanaudiškais) įsitikinimais ir naudoja veikimo būdus, kurie nedaro žalos kitiems visuomenės nariams.

3. Paklusnumo įstatymui negalima laikyti moraline pareiga, nes pilietinis nepaklusnumas pažeidžia ne pareigą paklusti įstatymui, bet tik patį įstatymą.

4. Žymiausio pilietinio nepaklusnumo analitiko Johno Rawlso nuomone, visuome-

nėje, kurioje galioja teisinga (atitinkanti jo teisingumo teorijos principus) konstitucija, pilietinis nepaklusnumas pateisinamas tik kaip kovos su konstitucijos pažeidimais priemonė.

5. Lietuvoje pasitaikantys įstatymų laužymo atvejai, kuriuos įstatymų pažeidėjai vadiną „pilietinio nepaklusnumo“ vardu, dažniausiai neatitinka teisės teorijoje priimtos pilietinio nepaklusnumo sąvokos, nes jų motyvas yra asmeninis suinteresuotumas.

LITERATŪRA

1. Bedau, H. A. 1988. „On Civil Disobedience“, in *Morality and the Law*, ed. R. M. Baird. New York: Prometheus Books, 69–82.
2. Black, Ch. L. 1988. „The Problem of the Compatibility of Civil Disobedience with American Institutions of Government“, in *Morality and the Law*, ed. R. M. Baird. New York: Prometheus Books, 115–124.
3. Cohen, C. 1971. *Civil Disobedience: Conscience, Tactics, and the Law*. New York.
4. Daube, D. 1972. *Civil Disobedience in Antiquity*. Edinburgh.
5. Deleuze, G., Guattari, F. 1987. *A Thousand Plateaux: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis MN: University of Minnesota Press.
6. Feinberg, J. 1975. „Civil Disobedience in the Modern World“, in *Philosophy of the Law*, 3rd edn, ed. J. Feinberg. Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, 129–142.
7. Fromm, E. 1988. „Disobedience as a Psychological and Moral Problem“, in *Morality and the Law*, ed. R. M. Baird. New York: Prometheus Books, 93–101.
8. Hart, H. 1955. „Are There Any Natural Rights“, *Philosophical Review* 64: 175–191.
9. Jaworski, L. 1988. „The United States Faces Today a Serious Threat to her Continued Existence as a Free People“, in *Morality and the Law*, ed. R. M. Baird. New York: Prometheus Books, 83–93.
10. Kreyche, G. F. 1994. „The Slippery Slope to Anarchy“, *USA Today Magazine*, Mar. 122: 98. Cit. pagal EBSCO.
11. Lokas, Dž. 1992. *Esė apie pilietinę valdžią*. Vilnius: Mintis.
12. Rawls, J. 1964. „Legal Obligation and the Duty of Fair Play“, in *Law and Philosophy* 3, ed. S. Hook. New York UP, 3–18.
13. Rawls, J. 1972. *Theory of Justice*. Oxford: Clarendon Press.
14. Rawls, J. 1977. „A Theory of Civil Disobedience“, in *The Philosophy of Law*, ed. R. M. Dworkin. New York: Oxford UP, 89–111.
15. Rawls, J. 1988. „The Obligation to Obey the Law“, in *Morality and the Law*, ed. R. M. Bird. New York: Prometheus Books, 125–139.
16. Ross, W. 1930. *The Right and the Good*. Oxford: Oxford UP.
17. Thoreau, H. D. 1995. *Apie pilietinio nepaklusnumo pareigą*. Vilnius: Baltos lankos.
18. Weingartner, R. H. 1988. „Justifying Civil Disobedience“, in *Morality and the Law*, ed. R. M. Bird. Buffalo, New York: Prometheus Books, 101–115.
19. Wray, S. 1999. „On Electronic Civil Disobedience“, *Peace Review*, Mar., vol. 11, issue 1. Cit. pagal EBSCO.
20. Zinn, H. 1995. *A People's History of the United States. 1492-Present*. New York: Harper Perennial.

THE PROBLEM OF THE COMPATIBILITY OF CIVIL DISOBEDIENCE WITH LIBERAL DEMOCRACY IN CONTEMPORARY PHILOSOPHY OF LAW

Jūratė Černevičiūtė

Summary

The article considers topical issues in the current discussion on the problem of civil disobedience in the democratic state among the contemporary philosophers of law. This discussion includes, first, a short historical survey of the evolving forms of the civil disobedience from times of H. D. Toreau till current attempts to use the cyberspace for the acts of civil disobedience. Secondly, the analytical problem how to define the concept of „civil disobedience“ is scrutinized, paying special attention to differences between the acts of civil disobedience and those of evasion and conscientious refusal. Thirdly, the idea that

obedience to law is a moral duty is critically explored, accepting the conclusion of J. Feinberg that such obedience neither is *prima facie* duty nor can be deduced from other moral *prima facie* duties. In other respects, J. Rawls' views on the conditions of the viability of the civil disobedience in the liberal democratic society are judged as most penetrating and acceptable.

Keywords: Philosophy of law, civil disobedience, the collisions between law and conscience, obedience to law as moral duty, John Rawls on civil disobedience.

Įteikta 2001 10 05